

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԲԱՐԵՎԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅՈՆ ՇՈՒՐՁ

(Շար. նախորդ քիւիկն եւ վերջ)

Դ. — Եկեղեցական բարեկարգութեան կարեւոր կէտերէն մին եւս պաշտամունքի լեզուն՝ այսինքն գրարարի խնդիրն է։ Հարցը կը դրուի սա կերպով. քանի որ գրարարը ընդհանուր առմամբ անհասկնալի է ժողովուրդին, անիկա այլեւս չի կրնար ծառայել հոգեւորապէս. չկարենալով հաւատացեալին հաղորդել Ս. Գրոց, ազօթքներու, երգերու եւ զանազան ընթերցութեան խմբարար։

Եթէ լուր այս տեսակէտէն, այսինքն հասկցողութեան անկիւնէն նայուի խնդրոյն վրայ, պէտք պիտի ըլլայ այն ատեն ոչ միայն խնդրոյն աշխարհաբարը ընդունիլ եկեղեցւոյ մէջ, այլ տաճկախօս հայերուն համար եւս, որոնք փոքրիկ թիւ մը չեն ներկայացըներ, որդեգրել թուրքերէնը, իսկ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայազաղութներուն համար, որոնք հետզհետէ մայրենի լեզուն կորսնցնելով տեղական երկրաչեղութներուն վարժութիւնը միայն կը ստանան տարուէ տարի, կարգադրել որ իւրաքանչիւր զաղթավայրի մէջ գործածուի զոր օր. Քրանսերէնը՝ Պրանսայի, անգղիերէնը՝ Հնդկաստանի, Անգլիոյ, Ամերիկայի, եւ սպաներէնն ու բորգուկալերէնը Հարաւային Ամերիկայի զաղութներուն համար, առանց յիշելու արեւմտեան եւ արեւելեան բարբառներու առթիւ եւս ուրոյն տնօրինութիւն մը ընելու հարկը։

Արդ, ըսենք նախ թէ անհասկացողութեան հարցը մի միայն լեզուի խնդիր չէ. Ս. Գրքի, կրօնական եւ եկեղեցական գրուածքներու հասկցողութեան համար եթէ ոչ հաւասար, այլ բաւական կարեւոր չափով անհրաժեշտ է նաեւ կրօնական կրթութիւնը։ Տակաւին պակաս քան կէս դար մը առաջ, երբ դեռ մեր վարժարաններուն մէջ կրօնի ուսումը ունէր իրեն արժանի տեղը, երբ մեր քահանաները իրենց կոչումին աւելի արժանաւոր անձեր էին՝ ընտանեկան յարկերէն ներս ալ կենդանի պահելու համար միշտ եկեղեցւոյ եւ կրօնի հոգին, երբ եկեղեցական պաշտամունքին խուռներամ բաղմունքամբ ներկայ կը գտնուէր միշտ ժողովուրդը, գրարարը առ հասարակ հասկնալի էր նոյն իսկ տաճկախօս զաւառներուն մէջ. պարզ է ուրեմն թէ բոլորովին արդար չէ նախնեաց լեզուն վրայ ծանրացնել պաշտամունքի անհասկնալիութեան ամբաստանութիւնը։

Բայց կայ տակաւին ուրիշ կարեւոր պարագայ մը, որուն կարելի եւ ներելի չէ անուշադիր մնալ։ Ի՞նչ բարդութիւն պիտի ստեղծէ եկեղեցւոյ ներքին կեանքին մէջ՝ բաղմունքի եւ այլակերպ լեզուներու այդ յաճախութիւնը, զժուարացնելով իրարու հետ հաղորդակցութիւնը միեւնոյն եկեղեցիի զանազան մասերուն, որոնց համար ամենէն կարեւոր պէտքերէն մին է լեզուի միութիւնը։ Եւ յետոյ, պէտք չէ բնաւ մոռնալ թէ Հայաստանեայց եկեղեցին, իրբեւ գերազանցապէս աշխարհի հաստատութիւն մը, կոչումն ունի հայութեան մէջ պահպանելու ինչ որ ազգային է եւ ազգին հոգւոյն հետ կը զօդէ իր ժողովուրդը։ Գրարարը, իրբեւ մեր պատուական նախնեաց լեզուն եւ բարբառը, միակ կապն է այսօր, որ կը միացնէ զմեզ տակաւին մեր նախնեաց հետ. ու եկեղեցին է, այժմ, այն գանձարանը, ուր մեր անցեալ սրբութեանց հետ կը պահպանուի դեռ գրարարը. անոր վտարումը մեր եկեղեցիէն՝ գրեթէ պիտի նշանակէր խզում մեր նախնեաց հետ, ինչ որ անշուշտ ցանկալի չէ ոչ մէկ հայու։ Եթէ կաթոլիկ եկեղեցին, իր հօտին ալլացեղ եւ ալլաւեղու ազգերը իրարու հետ կրօնական կապակցութեան մէջ պահպանելու միջոցներէն մին կը նկատէ պաշտամունքի լեզուն միութիւնը, եւ ատոր համար մինչեւ հնդիկ ու չինացի կաթոլիկներուն կը հարկադրէ լատիներէնը, որ անոնցմէ ոչ մէկուն համար սակայն ունի կենսական կարեւորութիւն մը՝ ո՛չ քրիստոնէական եւ ո՛չ ազգային տեսակէտով, եթէ որքոսոքա եկեղեցին, միեւնոյն պատճառով եւ առաւել իրաւունքով

անշուշտ թէեւ նուազ չափով մը կը հարկադրէ իրեններուն՝ յունարէնը, Հայաստանեայց եկեղեցին առաւելագոյն եւս աստիճանով ունի իրաւունք եւ նոյն ատեն պարտականութիւն Հայ ժողովուրդին իրր հոգեւոր պաշտամունքի լեզու հարկադրելու գրաբարը, իրրե լեզուն՝ որով քրիստոնէութիւնը քարոզուեցաւ եւ հաստատուեցաւ մեր մէջ, որուն միջոցաւ Ազգը տիրացաւ իր ցեղային գիտակցութեան եւ տոհմիկ գրականութեան, որուն մէջ կը պահարանուին մեր մտաւոր եւ բարոյական, քաղաքական եւ կրօնական անցեալին բոլոր յիշատակարանները, և որուն աղբիւրը, վերջապէս, շատ աւելի սերտ եւ յստակ լինելով մեր արդի լեզուն հետ քան լատիներէնին՝ իրմէ ծնած ուման լեզունն էրուն հետ, ունի ամէն առաւելութիւն՝ ոչ միայն օգնելու աշխարհաբարի զարգացման, որուն համար անհրաժեշտ է որ անեղծ մնայ անոր հետ մեր մտքին եւ սրտին հաղորդակցութիւնը, այլ նաեւ իրմով անքակ պահելու համար մեր հոգւոյն կցորդութիւնը մեր նախնեաց հոգւոյն հետ, պէտք է մնայ անխկա լեզուն մեր պաշտամունքին: Միւս կողմէ սակայն լաւագոյն է և կարեւոր որ մեր ամբողջ ժամակարգութիւնը տպուի առձեռն հատորի մը մէջ, նոյն էջին վրայ սիւնակի մը մէջ գնելով գրաբարը, և առնթեր՝ երկրորդ սիւնակի մը մէջ՝ աշխարհաբարը եւ կամ հաւատացեալէն հասկցուած որ եւ է լեզու: Կարելի է նոյնպէս Ս. Պատարագը և աղօթքները և շարականները բոլորովին պահելով գրաբար, քարոզանման մեծ աղօթքները կարդալ միայն աշխարհաբար, իսկ Հին Կտակարանի և առաքելական ընթերցուածները նոյնպէս կարդալ լոկ կամ նաեւ աշխարհաբար: Աւետարանի ընթերցուածները պէտք չկայ բնաւ աշխարհաբարի վերածելու. ա՛յնքան պարզ է անոնց գրաբարը, ինչպէս իրենց լոմաստը:

Ե. — Լեզուի հարցէն անմիջապէս յետոյ կ'արժէ ուշադրութեան առարկայ ընել երգը. այդ խնդրոյն մէջ ինկատի ունիմ եղանակը, լոմաստը, նուագը և մեր երգարանին կամ շարականցին զարգացումը: Եղանակին մասին պիտի չերկարաբանեմ, ասոր նկատմամբ իմ տեսութիւնս պարզաւ ըլլալով արդէն եկեղեցական պաշտամունքի վերաբերմամբ գրուած Բ. Հատուածին մէջ: Մեր շարականներու եղանակները պէտք է վերադարձնել իրենց հնագոյն և պարզ ձևին, յորդորելութեան, դտելով՝ մերկացնելով զանոնք անխմաստ արուեստակութեանց ձայնաձգական պաճուճանքներէն. այս կերպով, կը հաւատամ թէ ոչ միայն մեծ չափով պիտի նուազի պաշտամունքին երկարութիւնը, այլ նաեւ այդ հոգեւոր եւ գեղեցիկ բանաստեղծութեանց սրտագրաւ լոմաստները աւելի քաղցրութեամբ պիտի ճաշակուին հաւատացեալներէն, ու նոյն ատեն աւելի դիւրութիւն պիտի ձեռք բերուի շարականներուն մեծ մասը երգելու ամբողջ ժողովուրդով, ինչ որ հոգեւորապէս շատ շինիլ ըլլալու առաւելութիւնն ունի, և բան մը որ բնաւ հակառակ չէ մեր եկեղեցիին ոգիին. «Փառք ի բարձունսօրի և ուրիշ առիթներով մեծ ատեան ելնելու սովորութիւնը, որ այժմ հանգիստաւորութեան է վերածուած, այդ կանոնին վերջամասցութիւնն է միայն: Բացառութիւն պէտք է լինին սակաւաթիւ մեներգներ կամ ստեղծներ միայն, երգուելու համար քիչ մը ծանր և առանձինն:

Մեր շարականներու եղանակները, խորքով, արեւելեան յատակի մը վրայ բնիկ հայեցի բանուածք են, հայ ժողովրդական երգերուն շունչովը ոգեւորուած, ինչպէս այնքան գեղեցիկ կերպով հաստատած է Կոմիտաս Վարդապետ, երբեմն բիւզանդական ոգիէն պատուաստումներով, որոնք նոյնպէս զոգտրիկ են և միատիքական շնորհով օժուռ. մնացեալը ամբողջովին արաբական և վերջերս թրքական ճաշակէն ներխուժուած փոխառութիւններ են. պէտք է այս վերջինները ի բաց քերել բոլորովին: Գալով Սուրբ Պատարագի երգեցողութեանց, անոնց բուն հայկական եղանակները կրնան իսպառ անՊատարագի երգեցողութեանց, անոնց վերին նմոյշները հազիւ պահուած են Հնդկահայոց մէջ, հետացած համարուիլ. անոնց վերին նմոյշները հազիւ պահուած են Հնդկահայոց մէջ, շնորհիւ Օր. Էմի Սրգարի, որ հատորաւոր եւրոպական ձայնագրութեամբ յաւերժացուցած է անոնց գոյութիւնը, Լայպցիկ և Կալկաթա տպագրուած հրատարակութիւններով: Հարկ է օգտագործել այս մեծարժէք գործերը, զորս գնահատած է նաեւ Կոմիտաս Վարդապետ, շատ ինչ առնելով անոնցմէ իր պատարագին մէջ, և տարւոյն մէջ գէթ քանի մը անգամներ երգել հայկական պատարագը բուն իսկ նախնեաց եղանակով: Կ'ըսեմ

«տարւոյն մէջ գէթ քանի մը անգամներ» վասնզի այլևս ընդհանրացած և ժողովուրդին ճաշակին մէջ տարրացած է պատարագի երգեցողութեանց եւրոպական եղանակաւուրումը, շնորհիւ Թաշճեանի, Եկմալեանի, Կարամուրզայի և ուրիշներու. ու այդ եղանակաւորումները, ծնունդ անուրանալիօրէն բարձր ներշնչումներու, իրեւ հոգեւոր գեղարուեստի զմայլելի արտայայտութիւններ՝ ոչ միայն ազնուագոյն անունդի ազրիւրներ են մեր բարեպաշտութեան, այլ նաեւ մեր ժողովուրդը գէթ կողմով մը քրիստոնէութեան համաշխարհական երգին հետ յարաբերութեան մէջ դնելու առաւելութիւնը ունին:

Դարձեալ, մեր Եկեղեցւոյ հիմնաւորը և տոհմային ոգիին ներհակ չէ բնաւ երաժշտական գործիքներու կիրարկութիւնը. ծնծղայի և ուրիշ մետաղեայ քանի մը փոքր նուագարաններու գործածութիւնը դեռ մինչև երէկ մեր դաւառական եկեղեցիներուն և վանքերուն մէջ, ամանցուած՝ թերեւ չին Ուխտի օրինակէն, զայդ միայն կը հաստատէ. և հոգեւոյս Տ. Գէորգ Ե. Հայրապետի տնօրինութիւնը այդ մասին, որով հրամայական դարձաւ երգեհոնին գործածութիւնը եկեղեցական պաշտամունքի միջոցին, իմաստուն էր ամենայն մասամբ, եւ կ'արժէ որ գործադրուի միշտ, փրկելու համար նախ երգը՝ կշռոյթի անկանոնութիւններէն, և յետոյ անոր տալու համար հոգեւոր վերացումի այն թռիչք, զոր մաքուր արուեստը միայն կրնայ տալ կրօնական զգացումէն խանգաւառուած սրտին:

Երգի խնդրոյն մէջ ինձ համար այլապէս կարեւորութիւն ունեցող մէկ ուրիշ կէտն է հետեւեալը. մեր հոգեւոր երգարանը, այսինքն շարակնոցը, դարեւ ի վեր վերածուած է փակուած կնքուած մատենի մը: Հաւատքը, որ չէ դադրած սակայն ոգեւորելէ միշտ այս ժողովուրդին կեանքը, չէ կրցած աւելցնել հոն նոր յոյգեր, յաջորդ դարերու և սերունդներու խանդն ու երկւիզածութիւնը անմահացնող կրօնաշունչ բանաստեղծութիւններ, մինչ փափուկ և միստիք հոգիներ չեն պակսած հետագայ ժամանակներուն մէջ ալ մինչև մեր օրերը, երգելու համար կրօնքին խորհուրդը: Այդ գիրքը պէտք է լինի ամբողջական համադրութիւնը ազգին կենդանի հաւատքը թրթռացնող քնարերգութեանց, որոնց մէջ հոգեկան ապրումներու հին ու նոր ներշնչութիւններ միասնաբար տարփողեն սրբութիւնը հայ ժողովուրդին իղձերուն և յօյսերուն, սիրոյն, հաւատքին: Պէտք է բաց մնայ անիկա ազգին ընդհանրութենէն ճանչցուած և սիրուած հաւատացեալ քերթողներու առջեւ, ու անոնք կարենան մուտ գտնել անոր մէջ՝ Եկեղեցւոյ իշխանութենէն կատարուած պատշաճ գնահատումէ մը վերջ:

Զ. — Անցնելով Տօնացոյցին, որուն նկատմամբ եւս իղձեր կամ առաջարկներ լսուած են յաճախ բարեկարգութեան վերաբերմամբ յայտնուած տեսութեանց մէջ, ուղարկութեան արժանի կը կարծեմ երկու երկրորդական կէտեր և օտար սուրբերու հարցը:

Առաջինն է Ս. Կուսին ԳօՏԼՈՅ և Տփղ զիւտերուն տօնը, զոր նախասիմէոնեան Տօնացոյցն ալ արդէն կամաւոր կը դնէր, «եթէ կամիս տօնել, տօնեա՛» մակագրելով: Աստուածածնի պաշտամունքը կամ յարգանքը ինչպէս բոլոր հին եկեղեցիներուն, նոյնպէս և մերինին համար նուիրական է անառարկելիօրէն. բայց նոյն իսկ այդ պատճառաւ պէտք է ջնջել այդ երկու տօները, որոնք մեր Փրկչին ծնողին զաղափարը աննշան իրերու վրայ նիւթականացնելու բնոյթը ունին. կարելի է տօնել Աստուածածնի մայրութեան խորհուրդը, եւ պանծացնել առաքինի մօր պատկերը. կարելի է տօնել դարձեալ Ս. Կուսին մայրական երջանկութեան մտածումը, և փառաւորել իր սիրտը խոցող վիշտին մէջ նոյն իսկ զինքը երանաւէտող զգացումին սրբութիւնը. բայց իր յաւէտ օրհնուած անունը լծորդել այդպէս որ եւ է իմաստ չնեկայացնող առարկաներու՝ համաձայն չէ կրօնական լրջութեան:

Երկրորդ կէտը տէրունի և տնօրինական տօները մերձաւոր կիրակի օրերը կատարելու պարագան է: Այս սկզբունքը մասամբ գործադրուած է արդէն մեր Եկեղեցւոյ մէջ, Աստուածածնի Վերափոխման և Ս. Խաչի վերացման տօներուն առթիւ, որոնք Օգոստ. 15ի և Սեպտ. 14ի մերձաւոր կիրակիներուն կը կատարուին: Չեմ համարձակիր այդ պահանջը դնել Տեառնընդառաջի և Համբարձման տօներուն համար, որոնց թուականը

ճշդուած է աւետարանական ժամանակագրութեամբ: Բայց կը խորհիմ թէ որ եւ է ծխական և պատմական անպատեհութեան տեղի չի տրուիր, եթէ Աստուածածնի Աւետման, Ընծայման և Յղութեան տօները կատարուին Ապրիլ 7 ի, Նոյեմբեր 21 ի և Դեկտեմբեր 9 ի մերձաւոր կիրակիներուն՝ այդ կարգադրութենէն կը շահի հասարակաց բարեպաշտութիւնը, քանի որ այս կերպով դիւրութիւն տրուած կ'ըլլայ միայն ժողովուրդին՝ ներկայ գտնուելու այդ տօներուն պաշտամունքին:

Գալով օտար սուրբերու տօնախմբութեանց ջնջումի կամ զեղչման հարցին, պէտք է ըսել թէ որքան անխմտ՝ նոյնքան անհիմն է այդ խնդիրը, եւ ծնունդ մեր Եկեղեցւոյ ոգւոյն և նկարագրին անդիտակ մտայնութեանց: Արժան է յիշել այստեղ թէ այդ օտար սուրբերը, զրեթէ ամէնքն ալ, կը պատկանին Ն. դարու կէսէն առաջ ժամանակաշրջանի, այսինքն այնպիսի թուականի մը, երբ տակաւին չէր կոտորակուած Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ միութիւնը: Տօնելով զանոնք՝ Հայ Եկեղեցին տօնած կ'ըլլայ իր իսկ Ընդհանրականութեան յիշատակը: Հետեապէս և շեղելով այդ սկզբունքէն ստանաւովս ըլլանք Հայ Եկեղեցւոյ ամենէն բարացուցական այդ ստորեզերիին: Կարելի է թերեւս դասաւորուած խմբումներով ուրոյն օրերու մէջ մասնաւորաբար տօնել իւրաքանչիւր Եկեղեցիի, զոր օրինակ, Անտիոքաց, Միջագետաց, Կիլիկիոյ, Երուսաղէմի, Կիպրոսի, Աղեքսանդրիոյ, Եթովպիոյ, Կեսարիոյ և այլն եկեղեցիներուն սուրբերը. կամ տօնել զանոնք տեսակաւորեալ հոյերու վերածելով, այսինքն նահապետաց, մարդարէից, առաքելոց նման ջոկելով զանոնք, Հայրապետաց, Վարդապետաց, Թաղաւորաց, Զօրավարաց, Մարտիրոսաց, Կուսանաց և այլն տրոհումներով: Բայց այդ պարագային ալ յառաջ պիտի դաչ երկու անպատեհութիւն. նախ՝ որովհետեւ այդ տօնախմբութիւններէն շատերը կապուած են այդ սուրբերուն նահատակութեան կամ նշխարաց փոխադրութեան կամ զիւտի ժամանակագրական յիշատակին. յետոյ՝ որովհետեւ անանուն պիտի մնան շատերը տարւոյն օրերէն, որոնք յատկացուած են սուրբերու յիշատակութեան:

Հետեւաբար, ոչ միայն արդար, այլ նաեւ գործնական պիտի ըլլար անփոփոխ պահել օտար Եկեղեցիներու սրբոց տօնախմբութեան վերաբերմամբ մեր տօնացոյցին օրինադրած կարգն ու կանոնը, չայլալելու համար մեր Եկեղեցիին ընդհանրականութեան հանգամանքը և չամայացնելու համար սրբոց յիշատակութեան նուիրուած օրերուն կարեւոր մէկ մասը: Պարտինք պատկառ մնալ սրբոց պաշտամունքի խորհուրդին, առանց ցեղական խտրանքի:

Իսկ ազգային սուրբերուն բազմացման մասին ընդհանուր կերպով յայտնուած բաղձանքներուն կարելի է եւ պատշաճ նոյն իսկ՝ գոհացում տալ արժանապէս: Ատիկա Հայ Եկեղեցւոյ ազգային նկարագրին պահանջն է նոյն իսկ: Ընդհանուր Եկեղեցւոյ սուրբերուն ցանկը փակուելէն վերջն ալ, այսինքն Զ. դարէն մինչև Ժն. դար, մինչև Գրիգոր Տաթեւացի, մեր Տօնացոյցին մէջ աւելցած է հայ սուրբերու թիւը, թէեւ ոչ մեծ չափով, հակառակ որ քրիստոնէական մարտիրոսագրութեան անընդհատ շարունակութիւն մը եղած է մեր պատմութիւնը: Այս սակաւապետութեան մէջ թերեւս իրենց դերը ունեցած ըլլան քաղաքական կամ ուրիշ զգուշաւորութիւններ: Մենք Ժն. դարէն ասդին ալ ունեցած ենք բազմաթիւ նոր վկաններ կամ սուրբեր, որոնց անունները եւ վարքը արձանագրուած են յիշատակելեաց մէջ, եւ որոնց մասին վերջերս կատարուած են հատորաւոր ուսումնասիրութիւններ և ցուցակագրութիւններ: Ունեցած ենք նոյնպէս բազմաթիւ ուրիշ սուրբեր Ս. Վրթանէսի ժամանակէն մինչև Ժն. դար, որոնք բնաւ չեն տօնուած կամ նախապէս տօնուելէ վերջ անտեսուած են յետոյ: Այս վերջիններուն մասին հետքեր կան մեր մատենագրութեան մէջ. կարելի է, լուրջ հետազօտութիւններէ վերջ կազմել անոնց ցուցակն ու վարքագրութիւնը և հայրապետական տնօրինութեամբ կարգադրել կարեւորը անոնց տօնախմբութեան համար:

Է.— Աւելի կարեւոր է թերեւս Մաշտոցի հարցը: Պէտք է խոստովանիլ թէ Հայ Եկեղեցւոյ ծխարանի այս գիրքը ենթարկուած է տարապայման կամայականութեանց.

տարբերութիւններ՝ աննմանութիւններ կան հին եւ նոր տպագրութեանց եւ զանազան վայրեր, իջմիածին, Երուսաղէմ, Կ. Պոլիս, Կալկաթա, Նոր-Ջուղա կատարուած հրատարակութեանց միջեւ. ոչ թէ որոշ կանոն մը կամ պաշտօնական հրահանգ մը, այլ յայտնապէս քմահաճոյքը եւ ստէպ տգիտութիւնը եւ կողմնակի նկատումներ վարած են անոնց հրատարակութեան գործը. տպագրիչը աւելցուցած է հոն զանազան մասեր՝ որոնք ժողովրդական թուած են իրեն, եւ որոնց շնորհիւ կարծած է թէ աւելի բարեյաջող պիտի լինի իր հրատարակածին վաճառումը. եկեղեցականներ, անհատապէս յանձնարարութիւններ ըրած կամ թելադրութիւններ կատարած են անոր պարունակութեան մասին: Ասոր համար է որ ոչ մէկին զրան վրայ կը տեսնես հայրապետական կամ պատրիարքական հրամանի կամ կրօնական ժողովոյ հաւանութեան ականարկութիւն մը, երբ նոյն իսկ հարկեցուցիչ էր հասարակաց կրթութեան արտօնագիրը:

Ասիկա՝ տպագրութենէն վերջը եղածներուն պարագան է. աւելի անկանոն է թերեւս ձեռագրաց բովանդակութիւնը, որուն մէջ զրիչը կամ ընդօրինակիչը կամ ձեռագրին տէրը որոշ է թէ գործած են աւելի սանձարձակ մտահաճութեամբ: Այս է անշուշտ պատճառը որ Մկրտութեան, Պսակի, Թաղման, մանաւանդ եկեղեցականաց թաղման եւ յուզարկաւորութեան, հոգեհանգիստի զանազան ձեւերու եւ ձեռնագրութեանց կարգն ու արարողութիւնները երկարաձգուած են անսահման մանրամասնութիւններով, կրկնութիւններով եւ խճողումներով, որոնք չեն երեւիր ուրիշ ոչ մէկ եկեղեցիի մէջ:

Ասոնցմէ զատ, Մաշտոցին մէջ կան տակաւին մասեր, որոնց գոյութիւնը չ'արդարանար այսօր որ եւ է կերպով. ինչպէս, «Ջրհոր օրհնելոյ», «Շեղջ և կալ օրհնելոյ», տղոց առաջին հերակտրումի, ամպի և կարկուտի, նորակերտ տունի և բնակութեան, նորածին մանկանց լուացման ջուրի, մեռելոց ջուրի, նորակերտ նաւու եւայլն օրհնութեան կանոններ, որոնց շատերուն հաստատման կամ գործադրման պատճառը ակներեւ է, կապ ունենալով եկեղեցականին ապրուստին հետ, իսկ ոմանք հեթանոսութիւն, կամ առնուազն ֆօլքլօր կը բուրեն: Պէտք է այս վերջին մասերը բոլորովին կտրել մերժել ծիսարանէն, իսկ միւսները չափաւորել և տանելի համեմատութեան մը վերածել: Տ. Գեորգ Դ. Կաթողիկոս, ինչպէս կ'երևի իր օրով հրատարակուած Մաշտոցներու յառաջաբանին մէջ զրուած նօթէ մը, մտածումը ունեցած է այդպիսի փորձի մը, եւ մասամբ նոյն իսկ կատարած է զայն, մասնաւորաբար ձեռնագրութեան Մաշտոցի նոր տպագրութեան մէջ, հին եւ բազմաթիւ գրչադիրներու համեմատութեամբ. սակայն աւելի մեծ սրբազրութիւնները եւ փոփոխութիւնները վերապահելով եկեղեցական Ընդհանուր Ժողովի ժամանակն է ահա կատարելու այդ ամէնը, ձեռնհաս Յանձնաժողովի մը միջոցաւ բաղդատական ուսումնասիրութիւն մը կատարելով աւելի ընդարձակ թիւով հին ձեռագիրներու վրայ և նկատի առնելով ներկայի պահանջն ու ոգին:

Ը.— Ձեմ խօսիր եկեղեցիներու շէնքի ձեւի մասին, տեսնելով որ ընդհանուր տրամադրութիւնները ուղղուած են արդէն դէպի հայկական ճարտարապետութեան ոճը. և Տաճկաստանէն դուրս, ուր այդ մասին զգուշաւորութեանց հարկը զգալի եղած է միշտ եւ է ցարդ, ամէն կողմ, նորաշէն մեծ ու փոքր եկեղեցիներ կառուցուած են ու կը կառուցուին այդ ձեւով: Ոչ միայն վեհաշուք է հայկական կաթողիկէն, իրր գործ արուեստի, այլ և կրօնական զաղափարի ամենէն մեծափայլուէ արտայայտութիւնն է ան, տեսակ մը պատկերազարդուած ներկայացում հայեցի զգացման եւ հայ եկեղեցական ըմբռնումի. լաւագոյն է անշուշտ որ այն միայն գործադրուի, երբ նիւթական միջոցներ բաւականութիւն կ'ընծայեն անոր:

Ձեմ խօսիր եկեղեցականաց զգեստի տարազին մասին. վասնզի այդ կէտը եկեղեցական Բարեկարգութեան տեսակէտով ծանրակշիռ հարց մը չէ ինքնին. աւելի քան այլուր տեղն է թերեւս ըսելու համար թէ Զգեստը չէ որ կը շինի հոգեւորականը. այսինքն աւելորդ է հագուստի մասին մանրակրկիտ բժախնդրութիւն. բայց անհրաժեշտ է որ եկեղեցականը աշխարհականէն զանազանուի իր զգեստովը. մէկէ աւելի լուրջ պատճառներ հարկեցուցիչ կ'ընեն այս կէտը. խնդիրը՝ այդ տարազին, մասնաւորաբար գլխար-

կին, եւրոպականին մերձաւոր կերպ մը տալու վրայ է. և ասոր մէջ չկայ ոչ մէկ անպատեհութիւն. պէտք է միայն ուշադիր ըլլալ որ միաձեւութիւնը տիրէ, և կամելաւայի՝ փակեղի և գտակի պէտպիսութիւնները վերջնան, առանց ջնջելու սակայն վեղարը, հայեցի և խորհրդաւոր այն ձեւը, որ եկեղեցիներու շրջափակէն ներս և վանքերու մէջ, պէտք է մնայ վանականներու կամ կուսակրօններու գլխանոցը:

Ձեմ խօսիր պահեցողութեան մասին. եկեղեցական այդ կանոնը, որ տեսակէտով մը բարոյացուցիչ է թերեւ բայց մանաւանդ առողջապահիկ, կրնայ կամաւոր նկատուիլ. առաքելական սկզբունքով նոյն խօսք, պէտք չկայ մտահոգութեանց կամ գայթակղութեանց հիմ մը փնտուել անոր գոյութեան կամ անցողութեան մէջ. լաւ է թերեւս, որ վիճակաւոր եպիսկոպոսներ կամ իրաւասու ժողովներ տեղական հանգամանքներու և կլիմայի պահանջներուն համեմատ տնօրինութիւններ ընեն առ աչդ, և լաւագոյն է թերեւս որ ընդունուի մեր մէջ կաթոլիկ եկեղեցւոյ պահեցողութեան գրութիւնը, որ միսը միայն արգելիչ կը նկատէ պահոց օրերու մէջ: Ներկայ կենցաղի պարագաները և առողջապահիկ կեանքի հանգամանքները հանդուրժիլի չեն ըներ պահեցողութեան հին կերպը:

Ձեմ խօսիր, վերջապէս, եկեղեցականաց ապրուստի աւելի կարեւոր կէտի մասին. հանրային կարծիքը բոլորովին պատրաստուած ըլլալով այդ բանին համար: Վայել լուռ չէ անշուշտ վարձկանի ձեւը՝ եկեղեցական պաշտօնէութեան համար, բայց աւելի տղեղ է՝ անտարակոյս՝ ձեռք կարկառելու կերպը, որ տխուր վիճակի մը կ'ենթարկէ հոգեւորականը, որ իրաւունք ունի կերակրուելու այն սեղանէն՝ որուն կը ծառայէ. և արդար չէ բնաւ դիպումը անոր հասոյթներու կապել նուիրեալ պաշտօնականներու բախտը, երբ մանաւանդ տոտանորդական գրութեան հին եղանակը ոչ հնարաւոր է այժմ և ոչ գործնական: Ամենէն նախընտրելին է, անառարկելիօրէն, երբ եկեղեցական կալուածներու հասոյթները անդարձօրէն ուղղուած են այլեւս կրթական պէտքերու — ամենէն նախընտրելին է զարձեւալ հաստատումը հոգեւոր տուրքի մը, որմէ միայն կարենան ստանալ եկեղեցականները իրենց ապրուստին գոհացումը: Այսպիսի ժամանակի մը մէջ, երբ կեանքի ամէն օր աւելցող կարիքները կը ճնշեն ժողովուրդին արդէն իսկ վտիտ նիւթականին վրայ, երբ հասարակական ձեռնարկներ և հոսանքներ զանազան խողովակներով կը քամեն շարունակ ազդին տնտեսական կեանքը, գլխեմ թէ դիւրին պիտի չըլլայ այս կերպն ալ: Բայց կեանքին մէջ չկայ բարութիւն մը, որ ստացուի առանց դժուարութեանց: Ատոնց յազթիլ պարտականութիւնն է ժողովուրդին և զայն վարող իշխանութեանց. ու կը փափաքիմ մտածել թէ անկարելի չի լինիր ձեռք բերել ցանկացուած յաջողութիւնը, եթէ վարչութեանց մօտ լինի կազմակերպուած կորով, և եթէ մանաւանդ հոգեւորականը ի մտի ունենայ միշտ սա գաղափարը թէ հարստանալու և ճօխ կենցաղ մը վարելու համար չէ որ խոնարհած է Քրիստոսի լուծին ներքեւ:

Թ. — Իրրե վերջին հարց, կը փափաքիմ Ազգային-եկեղեցական Ընդհանուր Ժողովին ուշադրութեանը յանձնել ազգականական կամ արեւնակցական աստիճաններու, կամ, ինչպէս սովորութիւն է ըսել, Պորտահամարի խնդիրը, որ, մեր եկեղեցւոյ իրաւաբանութեան մէջ, մեծ կարեւորութիւն ունի ամուսնութեան օրինականութեան տեսակէտով: Այս խնդիրը, յայտնի է պատմութենէն՝ թէ ելեւէջներէ կամ փոփոխ պայմաններէ անցած է հին դարերէն սկսեալ մինչեւ Խրիմեանէ և Իեդրդ Ե. Կաթողիկոսէ հրամայուած վարչական կարգադրութիւնները: Ինչ որ եղած է անցեալին մէջ, անշուշտ իր լինելութեան իրաւացի և հարկեցուցիչ պատճառն է ունեցած: Կարեւոր էր արդարեւ և գործնական միւսնոյն ատեն որ, երբ մեր ժողովուրդը կ'ապրէր տաւալին իր սեպհական հայրենիքին մէջ և իրերամերձ քնակաւորմամբ, Ազգին բաղկացուցիչ տարրերը իրարու հետ հիւսելու և ամուսնութիւնը ընտանեկան անձուկ շրջաններու մէջ չսահմանափակելու համար, ամուսնութեան համար գործադրուէր հեռաւոր ազգականութեան պայմանը. բայց ներկայիս, երբ հայութեան կարեւոր մէկ մասը ցրուած է ի սփիւռս աշխարհի, օտար քրիստոնեայ ազգերու մէջ, երբ գլխական նոր ըմբռնումներ բնախօսական տեսակէտով ալ անհրաժեշտ չեն ցուցներ ազգականական հեռաւորութեան պահանջը, երբ օ

տար եկեղեցիներէն շատեր կը կնքեն պսակը աւելի դիւրամատոյց պայմաններով, երբ քաղաքային ամուսնութեան օրէնքին ընդհանրացումովը գրեթէ ամէն տեղ զժուարութեան կը մատնուի հետզհետէ եկեղեցւոյ օրէնքներուն գործադրութիւնը, այլեւս գրեթէ անկարելի և նոյն իսկ անբանաւոր կը դառնայ ան։ Ամէնօրեայ փորձառութիւնը ինքնին կը ցուցնէ թէ մեր ժողովուրդէն շատեր ի՞նչպէս այդ իսկ պատճառաւ շարունակ կը դիմեն դէպի օտարութիւն, մեծագոյն մասը ձուլուելու՝ լուծուելու համար ապաղզոյնացումի ճամբուն վրայ, իսկ ոմանք վերստին ետ դառնալով իրաւարանական կնճռոտութեանց ենթարկելու համար ինքզինքնին և եկեղեցական իշխանութիւնը։ Պէտք է վրձնապէս կտրել այս հարցը՝ ընդունելով չորս աստիճանի սկզբունքը, որ արդէն անձանցթ չէ մեր եկեղեցական անցեալին, ի հնումն ժողովական որոշումներով և հայրապետական հրամանաւ ալ գործադրուած լինելով։

Այս տեղ կը վերջանան եկեղեցական Բարեկարգութեան վերաբերմամբ իմ նկատողութիւններս։ Փակելէ առաջ, սակայն, զանոնք ներկայացնող այս գրութիւնը, չեմ կրնար արգելել ինքզինքս՝ վերջին ակնարկի մը մէջ երկու բառով ամփոփելէ զեռ ինչ որ կը խորհիմ այդ ամէնուն միանգամայն։

Ինչ որ ըսուեցաւ ցարդ, կը վերաբերէր գործին միայն և անոր մանրամասնութիւններուն։ Բայց անկարելի է կատարել գործ մը՝ առանց ուղղութեան և առանց գործիքի և գործաւորի մանաւանդ։

Բարեկարգութեան գործը որոշ և հետեւական ուղղութեան մը վրայ կարենալու համար զնել արդիւնաւորապէս, պէտք է աշխատիլ ժողովուրդին մտայնութիւնը և հոգին ուղղել դէպի կրօնքին զաղափարը նախ և յետոյ իր եկեղեցիին սկզբունքը։ Ինչ որ կը տեսնենք կամ կ'երեւի ժողովուրդին մէջ այժմ վերաբերմամբ Բարեկարգութեան հարցին, տարտամ, անկայուն և նոյն իսկ յաճախ պատրոզական երեւոյթներ են տակաւին։ Եկեղեցական Բարեկարգութիւնը կրօնական կեանքի մէջ միայն կրնայ կատարուիլ. այդ կեանքը կը պակսի այսօր զեռ մեր մէջ, կամ շատ աւելի նուազ եւ տկար աստիճանով մը գոյութիւն ունի քան նոյն իսկ դար մը առաջ։ Անհրաժեշտ է որ մշակուի անոր համար կարեւոր գետինը, լուրջ, բարի եւ հաւատքի եւ զիտութեան հիմերուն վրայ կանգնուած դպրոցական եւ ժողովրդական դաստիարակութեամբ եւ գրականութեամբ. ու այդ կրնայ կատարուիլ, ժողովուրդին սէրն ու սիրտը կրօնքին եւ եկեղեցիին ուղղելու գործը կրնայ կատարուիլ, կրթուած եւ բարձր նկարագրի տիրացած եկեղեցականութեամբ միայն. ան է որ պիտի լինի Բարեկարգութեան բուն գործիքը կամ գործաւորը։ Եթէ հնար իսկ ըլլար անհնարինը, և ժողովական, ժողովրդական և աւելի մեծ ուժերով կարելի ըլլար ծրագրել, սկսիլ եւ գործադրութեան զնել Բարեկարգութիւնը, առանց պատրաստուած եկեղեցականութեան, ամենէն վաղանցուկ իրականութիւնը պիտի դառնար ան իսկոյն մեր մէջ, մատնելով Ազգը ամենէն վատշուէր յուսախաբութեան և ընդ միշտ խորտակելով անոր մէջ ամէն բարի իղծ ու խտէալ։

Հիմակ որ Հայաստան ունենալով իր սեպհական և օրինաւոր կառավարութիւնը, Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Մայր-Աթոռը ձերբադատուած է այլեւս քաղաքական մտահոգութիւններէն և զբաղումներէն, որոնք այս կամ այն կերպով և չափով հարկադրուած էին իր վրայ։ Հիմակ որ բոլոր այն երկիրներուն մէջ, ուր իբր գաղութ կամ հասարակութիւն կը բնակին հայեր, վերջին պատերազմին յառաջ բերած պետական եւ ընկերային յեղաշրջումներու հետեանքով՝ կրօնքի, դասնութեանց և պաշտամունքի ազատութիւնը իրականութիւն է այլեւս, ժամանակն է որ Հայ եկեղեցւոյ իշխանութիւնը, իր բոլոր նուիրապետական աթոռներով, վիճակային վարչութիւններով և բոլոր իր բարոյական և նիւթական ոյժերով նուիրուի միայն և միայն այս գործին, իրականացնելու համար եկեղեցին ի բարեկարգութեան պահելու իղձը ամէնուս, կրօնական մաքուր կեանքի մը ստեղծումովը Ազգին մէջ, և հոգեւոր շնորհներով և իմացական կարողութեամբ զօրացած ու զարգարուած եկեղեցականութեան մը միջոցաւ։

կը սիրենք յուսալ թէ Ազգ. Եկեղեցական Ընդհ. Ժողովը, խնդիրը իր բազմաբովանդակ մանրամասնութեանը մէջ նկատի առնելէ վերջ, իւրաքանչիւր հարցի քննութիւնը պիտի յանձնէ ձեռնհաս Մասնախումբի մը, անոնց հզրակացութիւնները և արտաքոյ Հայաստանի ապրող Հայութեան ևս տեսութիւնները ստանալէ վերջ, Ամենայն Հայոց Նորընտիր Հայրապետին նախագահութեան ներքեւ և Հայ Եկեղեցւոյ միւս նուիրապետական աթոռներուն և բոլոր վիճակային առաջնորդներու և ժողովներու ներկայացուցիչներուն մասնակցութեամբ կատարուած նոր գումարումի մը մէջ անյապաղ տնօրինելու համար պարտաւարտաճը:

* * *

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ա Ի Ա Գ Տ Օ Ն Ե Ր

Հայ եկեղեցական պաշտամունքի տօնական բաժինին ամենէն խօսուն տեսարաններէն մին է որ մեր առջեւ կը բանայ Աւագ-Տօնեւ շարքը:

Բուն ՏՕՆի — ինչպէս հայ բարեպաշտութիւնը կը սիրէր որակել իր բնաշխարհին մէջ Աստուածայայտութեան տօնը — նախօրեակին՝ այս մեծ սուրբերու յիշատակներուն այսպէս համախումբ հանդիսաւորումը, որ թէ՛ հին է ժամանակագրականօրէն, և թէ՛ զրեթէ նոյնութեամբ հասարակաց՝ բոլոր առաքելական հին եկեղեցիներուն, ունի իր որոշ նշանակութիւնը:

Անիկա կը ներկայացնէ տիեզերական եկեղեցիին ըմբռնումը մէկ կողմէ՝ Բրիստօսի հրաշալի ծագումին և միւս կողմէ՝ քրիստոնէական Հաւատքի կազմութեան և ծաւալումի պատմական պարագաներուն մասին:

Դաւիթ եւ Յակոբոս, մին՝ իրրեւ Աստուածահայր, և միւսն՝ իրրեւ Տեառնեղբայր, կը ցուցնեն մեր Փրկչին մարմնի և արեան կապը մարդկային ցեղին հետ. Յովհաննէս, քրիստոնէական միտքի և սիրոյ մեծ տեսանողն ու աւետարանիչը, կը բացայայտէ անոր աստուածութեան անճառ խորհուրդը. Ստեփանոս եւ Յակոբոս, երկու անդրանիկ նահատակներն, մին՝ հաւատացեալներու նորակազմ հասարակութիւնէն և միւսը՝ առաքելական խումբէն, մեր մտածումը կը տանին դէպի մարտիրոսական կեանքի այն դաշտը, որուն մէջ

կը բողբոջէր աւետարանական հաւատքի առաջին ծաղիկը. իսկ Պօղոս և Պետրոս, փրկութեան պատգամին զոյգ ձայնատար փողերը դէպի անսահման և անձանօթ հորիզոններ, կ'ըսեն մեզի թէ խաչին խօսքն ու կեանքը, Աւետարանի քարոզութիւնն ու նուիրումի իղձը ինչ հրաշագործ ոյժեր եղան՝ իրականացնելու համար սուրբ Գաղափարի մը աշխարհակալութիւնը երկրի վրայ:

Սուրբերուն կեանքն ու արիւնը վկայութիւնն են ոչ միայն իրենց անձնական առաքինութիւններուն, այլ նաև ու մանաւանդ ճշմարտութեանը կրօնի մտատիպարին, Անոր՝ «որ փառաւորեալն է ի խորհուրդս սրբոց իւրոց»: Այդ ճշմարտութեան, գերազանց կրօնքի մը յայտնութիւններով մեր մէջ իջած, մեր արիւնին հետ զանգըւած ու մեր մարմինին մէջ տաղաւորուած այդ գերազոյն էակին մարդեղութեան մեծ և սքանչելի խորհուրդին է որ մեր սիրտը կ'առաջնորդեն եօթնեակ այդ աւագ սուրբերը, իրենց հոգւոյն ցոլքերով լուսաւորուած այն ճամբէն, որ իրենց կեանքը եղաւ Բրիստոնէութեան արշալոյսին մէջ: Ուն առ ոտն փորձենք անցնիլ պահ մը այդ արահետէն:

Դ Ա Ի Ի Թ

Աշխոյժ եւ սիրուն հօտաղը՝ որ իր քնարին ձայնովը խաղաղեցուց Սաւուրի խռովակոծ հոգին, կտրիճ պատանին՝ որ միակ հարուածով զգեստեց վիթխարի այլազգին, սիրտբալս և բարի հայրը՝ որուն ապերախտ մէկ զաւկին մահը իր կուրծքէն թոցուց լաւահառաջ ճիւղ մը. «ես՝ փոխանակ քո, որդեակ իմ», հանճարեղ կազ-